

Balázs Géza

Színház- és Filmművészeti Egyetem, Partiumi Keresztény Egyetem

ORCID:0000-0003-3440-2959

A művészet és a nyelv közös eredete

Művészet és nyelv azonos töről fakad, születésük ugyanazon pillanat: az ember absztrakciós képességének megnyilvánulása (a téma teljes kifejtését lásd: Balázs 2021).

1. A nyelvtudományban kezdetektől végigvonul a phüszisz–theszisz-vita (*physis–thesis*, azaz a nyelv természeti vagy megegyezésszerű jelenségként való felfogása). Ennek nyomán két alapvető megközelítés létezik: a nyelvi jel természeti alapú, metafizikus, és ezzel szemben áll a nyelvi jel mesterséges, önkényes, logikai alapú megközelítése. Ebből fakad a nyelvtudomány két fő, egymástól elkülönülő irányvonala: a szociokulturális, funkcionális és a szerkezeti, elméleti, formális strukturális irányzat. A metafizikai megközelítéshez Platón nyomán Karácsony Sándor (1939) *A magyar észjárás* című tanulmánya és Hamvas Béla (1995a, 1995b, 1996) filozófiája (*Scientia sacra*) szolgál alapul. Utóbbi az őskori és történelmi ember bemutatásával a megismerésnek más, kezdeti, a mi nézőpontunkból azonban „fordított” útját mutatja fel. A metafizikus irányvonalat erősítik további szellemtörténelmi, pszichoanalitikus, mitopoétikai kutatások, melyeknek lényegét a „kettős kódolás” felfogásával összegezhetjük: vagyis a nyelvi közlésben egyidejűleg van jelen a nyelvi jel archaikus és erre ráépülő önkényes tulajdonsága. Művészet és nyelv közös születését egy ún. szerves vagy lélekszerű nyelvészetben (Szilágyi 2015) lehet megragadni.

2. A 20. századi magyar szellemtörténelmi, metafizikai megközelítések egyfajta új filozófiát (nyelvfilozófiát) jelentenek. Egymásra épülő, egymásra reflektáló és „elsüllyedt” életművekről van szó. Thass-Thienemann Tivadar Péccsett támogatta Várkonyi Nándort, majd a második világháború után az USA-ba emigrált, s nyelvelmélete ott teljesebben ki. Várkonyi és Hamvas Béla barátok voltak. Várkonyi Nándor (2004, 2009) és Hamvas Béla életművét jórészt csak haláluk után fedezték föl, Thass-Thienemann (2016, 2020) életművének hatása is csak jóval halála után érkezett el Magyarországra.

3. Az európai és amerikai tudományosság alapelve az arisztotelészi azonosság, az ellentmondás és a kizárt harmadik elve. A világ másik részén – jellemzően Ázsiában – azonban a kizárt harmadik elve nem terjedt el, így egy egészen más tudományos megközelítés és ennek nyomán más életmód alakult ki. A magyar kultúrában nyomokban föllelhető a keleti, többértékű (mellérendelő) gondolkodásmód. A kétértékű logika ellentétpárokban gondolkodik, a többértékű viszont átmenetekben, folyamatokban. A főáramlatú klasszikus, európai filológia, az irodalom- és nyelvtudomány nem tud mit kezdeni a másféle, mondjuk alternatív vagy metafizikus megközelítésekkel, ahogy a metafizikai megközelítés sem a tudományossal. Ma nem divatos, hogy az európai és amerikai tudomány szóljon az egész emberről, sőt szinte tilos az emberről mint metafizikai (spirituális) lényről beszélni. Az antropológia azonban az embert metafizikai lénynek látja.

4. A szerves (organikus) kultúrafejlődés megközelítőleg azt jelenti: a kultúra (vagy egy kulturális jelenség) megszakítás vagy nagyobb megszakadás nélkül, a hagyományból folytatódik. Meglátásom szerint ez közvetlen átadással történik, míg a megszakadt (anorganikus) és újraindított folyamat (visszaszervesítés) közvetettnek tekinthető. A művészet és a nyelv születésénél univerzális természeti alapformákból következő természeti elvek érvényesültek. A művészeti-nyelvi tevékenységek mélyén organikus jelenségek vannak. A metafizikai, organikus nyelvfelfogás a teremtő nyelv jelentésképző potenciáljának mélyrétegére figyelmeztet (gyermeknyelv, szójáték, költészet), melynek megtartó erejében látja emberi „egész”-ségünket (egészlegességünket); Harangozó Imre (2010) „transzcendens trambulinként” tekint rá.

5. Mára nyilvánvalóvá vált, hogy a nyelv nem pusztán a gondolatközlés, a kommunikáció eszköze, hanem maga is a kezdetektől fogva megfelel a művészet lényegének, úgymint: mimézis; társadalmi, alkotó, élvezet (örömet) jelentő tevékenységforma; ezért a művészet és nyelv a kezdetektől összekapcsolódik. A művészeti tevékenység, valamint a nyelv, illetve az azon alapuló verbális művészet az ember legjellemzőbb tulajdonsága. A művészet és nyelv strukturális, funkcionális, valamint metafizikai megközelítésében egyaránt a kettő között szoros, ontológiai (antropológiai) kapcsolatot feltételezhetünk. A művészet és nyelv kialakulásának párhuzamában a következő jelenségek érdemelnek kiemelt figyelmet: ősi, differenciálatlan tudatformák, szinkretizmus, ősfolklor, alapformák. Az izomorfizmus teszi lehetővé az átjárást. Együttállások és ösztönös összekapcsolódások (utánzás + motorikus jelenségek) jelentkeznek. Kiemelt szempont az absztrakcióhoz vezető „megszaladás” jelensége. Ezzel az ember elkezd eltávolodni a biológiai funkcióktól. A legfontosabb közös jelenségek még művészet és nyelv együttes viszonyában: ritmus, ismétlés, szimmetria, indexikalitás, ikonicitás (természetutánzás), dallamból, énekből nyelv, képből nyelv. Létrejön a megkettőzött világ: kettős kódolás, tagoltság, másodlagos modelláló rendszerek.

6. A beszéd (nyelv) keletkezéséről kezdetektől fogva ugyanazokat a keletkezési hipotéziseket ismételtetik. A megközelítések történeti és jelenkori adatokból, jelenségekből következtenek: vau-vau-, bim-bam-, jaj-jaj-, hórukk-, lalahipotézis. A marxisták a munka szerepét hangsúlyozzák. Az etológusok a tárgykészítés és nyelv izomorfiját emelik ki. A nyelv antropológiája felől közelítve legelőször lehetett a mondat(szó), ezt követték a kiegészítők, majd pedig a mellérendelés. A pszichológusok evolutív elméletei a kommunikációs szükséglet (Révész 1985), a kéz-száj, tűz-beszéd kapcsolat (Hermann 1943), az orális, anális, uretrális ösztönök (Hollós é.n. idézi Fónagy 2002) szerepét hangsúlyozzák. A kevésbé ismert vagy bizonyított elképzelések a belső-külső érzetek szerepét, a tárgyi világ képi-hangi megjelenítését hangsúlyozzák. A kulcsmozzanat, a „megszaladást” elindító absztrakció valamiféle „véletlen”, genetikai (mutációs) hiba, esetleg kontamináció útján jöhetett létre. „Az ismerethiány, a tudatlanság nem jogosít fel sem állításra, sem tagadásra. Ellenben a meglévő ismeretek és tapasztalatok mindig feljogosítanak a következtetésre” (Várkonyi 2009). A metafizikai elképzelések az egykori nyelvi teljességet hangsúlyozzák, ahhoz képest a nyelvek egyszerűsödtek. Elképzelésük szerint az egykori ősgondolkodás képekben nyilvánult meg, ez is a művészi tevékenység alapja, ezt tükrözte a gazdag, szimbolikus képnyelv, és ebből egyszerűsödött a pusztán nyelvi kommunikáció, s ez egyszerűsödik napjainkban még tovább.

7. Alapvető és kizárólagos tudományos álláspont, hogy az egyszerű formákból jönnek létre a bonyolultabbak (s csak elvétve esik szó visszafejlődésről). A metafizika az evolúciót és involúciót egységben látja, így az összetettből való egyszerűsödést is. Föltételezhetünk gondolkodási alapformákhoz köthető elemi, elsődleges, egyszerű, művészi és nyelvi, tipológiai alapformákat. Kezdetben volt az ősi szinkretizmus (egység), melyben osztatlan, cseppfolyós ősfomák uralkodtak. A pszichoanalitikusok, mítosz kutatók ősi képnyelvről, ősnyelvről tesznek említést. A folkloristák az elsődleges műfajok között említik az áldás-, átok-, esküformákat, munkadalokat. Három, az életet keretező alapműfaj (bölcso dal, táncszó, sirató) visszavezet az eredethez. További, kevés figyelemre méltatott, ösztönös megnyilvánulások mutatnak rá elemi formákra: elszólás, indulatból felfakadó kiabálás, durvaság, hümmögés, sóhajtozás, fohász, ima; szex, szülés, euforikus (alkoholos, drogos) állapotban való beszéd, afázia, végelgyengülés következtében leépülő beszéd. Az ösztönösség jól megragadható a ritmikus számolgtásban és firkálgatásban.

Nemcsak az egy kultúrán belüli szövegtípusok, hanem az egymástól távol eső kultúrák szövegtípusai között is fölfedezhetők jellegzetes, ismétlődő minták. Az elbeszélési minták kutatása összekapcsolódott a szöveg emlékezet kutatásával, emlékezeti modellek alkotásával, amelyek elvezettek a gondolkodási formák (műveletek, módok), majd pedig a gondolatalakzatok kérdésköréhez. Másik megközelítés a szövegtípusokat az egyszerűség–bonyolultság, valamint a variáns–invariáns stb. szempontjai szerint, valamiféle „építkezés”, „fejlődés–visszafejlődés” logikája alapján kutatja. Ezek a megközelítések olyan alapegységeket (egyszerű formákat, archetípusokat) keresnek, amelyekből bonyolultabb struktúrák építhetők fel.

8. Természeti alapformák is mutatják művészet és nyelv közös születését. A szimmetria természeti jelenség, amelyet az ember a kultúrában (folklor, irodalom, művészet) és a nyelvben utánoz, másként: olyan alapvető törvényszerűség, amelyet öntudatlan módon is követ az ember. A szimmetria az örömhöz mint alapérzelemhez kapcsolódik. A szimmetria együtt jár a szimmetriatöréssel (variálódással) és az aszimmetriával (ami a szimmetria ellentéte). A szimmetria: rend, szabályosság, kiegyensúlyozottság, kellemesség, harmonikusság, kényelem, az aszimmetria: játékoság, mozgalmasság, dinamizmus. A szimmetria végigkíséri az emberiség történetét, bizonyos korokban előtérbe kerül. A szimmetria kimutatható a nyelv minden szintjén, valamint a kommunikációban; egyes esetei rejtettek (ösztönös használatúak), mások – különösen retorikai, stilisztikai céllal – a tudatos hatáskeltés eszközei. Vannak egyedi, önálló, és vannak komplex szimmetriák. A szimmetriák komplex képi és nyelvi hálózatokat alkotnak, hálózattudományi szempontból az egymásba ágyazottság a fő jellemzőjük.

A valóság (jelölt) és a jel (jelölő) viszonya lehet közvetlen és közvetett, természetes és mesterséges, illetve konkrét vagy absztrakt. Vannak természetes jelek, amelyek megegyeznek a valóság elemével. A nyelvi jelek között vannak olyanok, amelyek közvetlenül utalnak (rámutatnak) az adott valóságdarabra. Vannak azután olyan nyelvi jelek, amelyek, ha nem is közvetlenül, de még érezhetően, kimutathatóan kapcsolatban vannak a valósággal. E két jeltípus (index és ikon) esetében a jelezés és a nyelvi jel korai voltára, jellegére lehet következtetni. És vannak azután a valóságtól távolabbra került, elszakadt, közvetett (mesterséges) jelek, ezek a szimbólumok. A legtöbb esetben ezeknek is volt, vagy esetleg fölfedezhető valóságvonatkozása. A szimbólum a jelentés mellett korábbi jelviszonyt is hordozhat magában. Ezt boncolgatja a szimbólumfejtés. Nincsenek „tisztá” jeltípusok, a legtöbb jeltípus csak dominánsan, kiemelkedő jegyeiben sorolható be az egyik vagy a másik kategóriába; s többnyire magában foglal egy másikat. Felfogásomban újdonság, hogy megkülönböztetem az elsődleges és a másodlagos indexikalitást és ikonicitást. Elsődleges indexnek vagy ikonnak tekinthető, ha egy nyelvi jeltípus bizonyíthatóan vagy feltételezhetően indexként vagy ikonként jött létre. Másodlagos indexnek és ikonnak akkor tekinthető, ha az indexikalitás és ikonicitás egy nyelvi jelen utólag jött létre. A jeltípusoknak a vizsgálata megerősíti a kutatókban azt a felfogást, hogy a nyelv nem föltétlenül önkényes, hanem nagyon sok esetben, sőt alapvetően motivált. Ennek föltárása közelebb vihet bennünket művészet és nyelv viszonyának megértéséhez.

9. Ellentmondó vélekedések vannak azzal kapcsolatban, hogy milyen kapcsolat mutatható ki zene és nyelv között. Egyes nézetek szerint előbb volt a zene (dallam formájában), és csak később, a beszéddel együtt fejlődött ki az ének. Más nézetek szerint előbb volt a nyelv, és a nyelvi formák birtokában alakult ki a dallam (zene). Hipotézisem szerint a szinkretikus őskultúrában nem vált szét a zene és a nyelv, kialakulásuk, fejlődésük egyszerre történt, de a zene (dallam) megelőzi (előlegezi) a nyelvet. A „dallamozás” pedig természeti mintákra alakult ki. A gyermek beszédtanulásakor a mondat dallama megelőzi magát a mondatot. A dallam, a dinamikus keret van meg előbb, ezt követi az egytagú (tagolatlan), majd pedig a kéttagú kijelentés. A nyelvben változó erősséggel és telítettséggel a vers és próza viszonyában fennmaradnak zenei jellemzők. A zenei minták nyomán beszélhetünk versről és prózáról (versprózáról és prózaversről), metrikáról, prozodiáról, verselésről, valamint konzonáns és disszonáns, harmonikus és diszharmonikus szövegről. Zene és nyelv viszonyában kétfelől indulhatunk el: a zene vagy a nyelv irányából. Mivel antropológiai szempontból a természetutánzás lehet az elsődleges, ezt tartom meghatározónak.

10. Az emberiség a 20. században fordulóponthoz ért, többek között a hagyományhoz való viszonyulásban. A hagyomány alapját jelentő mítoszok eltűnőben vannak, legfőljebb a kollektív tudattalanból üzennek. A 20. század második felében átléptük az anyanyelvi időzónát, a „mítoszi küszöböt” (Gál 2015). Konrad Lorenz (1994) az emberiség nyolc halálos bűne között tartja számon a természetes kultúra, a tradíciók (hagyományok) lerombolását.

Irodalom

- Balázs G. (2021). *A művészet és a nyelv születése. Szemiotika, művészetelmélet, antropológiai nyelvészet*. Inter – IKU. (IKU-monográfiák 6.)
- Gál S: (2015). A mítoszi küszöb. *Agria* ősz: 54–63.
- Hamvas B. (1995a). *Scientia sacra*. I. 1. rész – 1. kötet. Medio Kiadó, Szentendre.

- Hamvas B. (1995b). *Scientia sacra* II. 1. rész – 2. kötet. Medio, Szentendre.
- Hamvas B. (1996). *Scientia sacra* III. Medio, Szentendre.
- Harangozó I. (2010). *Transzcendens trambulín Korunk felfogása és a moldvai csángók hagyományai az utolsó átmenet rítusrendjével kapcsolatban*. Ipolyi Arnold Népfőiskola, Újkígyós.
- Hermann I. (1943). *Az ember ősi ösztönei. Összehasonlító vizsgálatok a pszichoanalízis és a főemlősök biológiája alapján*. Pantheon.
- Hollós I. (é.n.). *Der Aufstieg von der Triebssprache zur menschlichen Sprache*. Magyarul: Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédhez (Első közlés, Ford. Gromon András). *Thalassa* (13) 1–2. 77–117.
- Fónagy I. (2002). Beszámoló Hollós István „Der Aufstieg von der Triebssprache zur menschlichen Sprache” című kéziratáról. *Thalassa* (13) 1–2: 74–76.
- Karácsony S. (1939). *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja*. Exodus Kiadás.
- Lorenz, K. (1994). *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. IKVA Kiadó, Budapest.
- Révész Géza (1985). *Tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Szilágyi N. S. (2015). Hangulatfestés – de mit is festünk? 23–42. In: Kádár E., Szilágyi N. S. (szerk.). *Motiváltság és nyelvi ikonicitás*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- Thass-Thienemann T. (2016). *A nyelv interpretációja. I. A nyelv szimbolikus jelentése*. (Ford.: Simoncsics P.) Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Thass-Thienemann T. (2020). *A nyelv interpretációja II. A nyelv tudat alatti jelentése*. (Ford.: Simoncsics P.). Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Várkonyi N. (2004). *Pergő évek*. Széphalom Könyvműhely, Budapest.
- Várkonyi N. (2009). *Az elveszett paradicsom*. Második, javított, névmutatóval, szójegyzékkel ellátott kiadás. Széphalom Könyvműhely, Budapest.